

BRYGIDA DODGE

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

BUDOWANIE ZWIĄZKÓW UCZUCIOWYCH Z WYKORZYSTANIEM SIECI INTERNETOWEJ – STUDIUM PEDAGOGICZNE

ABSTRACT. Dodge Brygida, *Budowanie związków uczuciowych z wykorzystaniem sieci internetowej – studium pedagogiczne* [*Building emotional relationships using the Internet – pedagogical study*]. NEODIDAGMATA 36/37, Poznań 2018, Adam Mickiewicz University Press, pp. 123–139, ISSN 0077–653X.

Emotional relationships on the Internet is a topic that still causes quite a big surprise – In particular among generations that did not grow up surrounded by the Internet. Very often, it also evokes extreme emotions from these people, for example by diminishing the nature of a relationship that would supposedly be inauthentic. These factors became a reason for doing research on the issue of building emotional relationships using the Internet, the purpose of which was to explore the possibility of creating such a relationship. This article presents – in theoretical and practical aspects – the areas of the Internet as a place for establishing emotional relations, methods of online communication, theoretical approach to loving relationships and even psychological concepts describing the possibilities of building relationships on the network. Selected dating websites and their characteristics were also presented. In the final part, the methods and results of research on the possibility of building relationships on the Internet and the conclusions drawn from the evidence.

KEYWORDS: *Internet, emotional relationship, romantic relationship, online communication, dating site, dating application*

Brygida Dodge, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych, ul. A. Szamarzewskiego 89, 60–568 Poznań, Polska – Poland

WSTĘP

Obszar tematyczny niniejszej pracy wybrałam ze względu na osobiste doświadczenia oraz chęć pogłębienia wiedzy na ten temat. Kierowałam się przy tym pragnieniem zmiany myślenia o związkach uczuciowych zawartych w sieci, jakoby miały być gorsze, w pewien sposób nienaturalne i nieautentyczne. Myślę, że prowadzenie badań nad związkami w sieci jest niezwykle istotne nie tylko z socjologicznego punktu widzenia, ale także z psychologicznego.

W wyniku podłączenia do globalnej sieci człowiek rozpoczął wysyłać wiadomości elektroniczne, komunikować się ze sobą nie za pomocą tekstu, a zdjęć i video, wdrożył zakupy online do listy czynności, dlaczego więc miałyby nie rozpocząć randkowania za pomocą sieci?

Zawieranie związków uczuciowych nie jest już teorią – jest praktyką. Podłoże znaleźć można w tempie życia współczesnego człowieka. To przede wszystkim oszczędność czasu i pieniędzy. Nie jest tajemnicą, że ludzie korzystają z portali randkowych znacznie częściej niż pięć lat temu, bowiem wiele portali i aplikacji randkowych, które są obecnie na topie, nie istniały jeszcze w roku 2012. Tendencja wzrostowa zasięgania po tego rodzaju możliwości wskazuje, że zawieranie znajomości w sieci dopiero teraz zyskuje prawdziwy rozmach. Ważne jest, by zrozumieć, że spotkanie kogoś w Internecie zawsze tożsame jest z zasięgnięciem komunikacji online i narzędzi umożliwiających tę praktykę.

Istotne jest zagłębienie się w wiele kwestii, takich jak: historia Internetu, zagadnienia dotyczące cyfrowych tubylców i imigrantów oraz różnic pomiędzy nimi, pojęcia tożsamości wirtualnej czy chociażby charakterystyki komunikacji w sieci, tak istotnej z punktu widzenia niniejszego tematu.

TEORIA

Za początek Internetu uznaje się końcówkę lat 60., kiedy na Uniwersytecie Kalifornijskim w Los Angeles (UCLA) rozpoczął się projekt badawczy przez ARPA (Advanced Research Project Agency), mający stworzyć sieć komunikacyjną dla przeznaczenia wojskowego. Pierwsza sieć komputerowa nazwana została – ARPANET – i jest ona przodkiem dzisiejszego Internetu. Początkowo, za pomocą sieci ARPANET, połączone zostały cztery komputery, zlokalizowane na różnych uniwersytetach w Stanach Zjednoczonych. Pierwsza próba transmisji danych odbyła się dnia 29 października 1969 roku i to właśnie ten dzień uznaje się na początek Internetu (Leiner B., s. 2). W aspekcie technicznym Internet jest „połączoną ze sobą siecią, które przesyła dane pomiędzy urządzeniami. Powyższa definicja podkreśla dwie ważne cechy Internetu: 1) Internet jest «siecią sieci» – składa się z tysięcy różnorodnych połączonych ze sobą sieci, 2) głównym zadaniem Internetu jest transport danych pomiędzy nadawcą i odbiorcą” (Małyszko M., s. 2).

Tożsamość w sieci nie jest identyczna do tej w świecie realnym. Współczesny świat oferuje mnóstwo możliwości – masek, których łatwa dostępność zachęca do ich zmiany, w zależności od miejsca, czasu i sytuacji, w jakiej się człowiek znajduje. Warto przytoczyć tutaj słowa Anthony’ego Giddensa, gdy „współczesny świat oferuje niespotykane dotąd możliwości tworzenia siebie

i budowania własnej tożsamości i to od nas samych zależy odpowiedź na pytanie, kim jestem i dokąd zmierzam” (Giddens A., 2004, s. 53). Istnieje wiele motywów zmiany tożsamości, np.: obawy przed rozpoznaniem przez innych, poczucie większego zakresu swobody, poczucia bycia nieakceptowanym, w przypadku próby oceny innych z innej perspektywy czy chociażby próby postawienia siebie w lepszym świetle – czyli idealizowania swojego obrazu (Szpunar M., 2005). Kolejnym aspektem jest pojęcie multiplikacji osobowości czyli procesu, który dokonuje się wbrew woli uczestnika, w związku z permanentną zmianą punktów widzenia (Kluszczyński M., 2002, s. 44).

Istotną kwestią w komunikowaniu się jest teleobecność – „forma bycia w innej przestrzeni niż przestrzeń, w której faktycznie się znajdujemy (...), za pośrednictwem rozmaitych narzędzi i technologii telekomunikacyjnych (transmitujących obraz, dźwięk, pozwalających na manipulacje haptyczne obiektami w odległym środowisku)” (Zawojski P., 2011). Współcześnie za kolejne człony teleobecności można przyjąć „systemy telekomunikacyjne, takie jak telekonferencje, wideokonferencje, wideofony, webkamery, etc.” (Zawojski P., 2011). Idąc za D. Kerckhov, teleobecność charakteryzuje się trzema atrybutami w postaci: współdzielonej przestrzeni, współdzielonego czasu oraz współdzielonej pauzy. Każdy z nich jest elementem realnej komunikacji.

Czym jest komunikowanie? Wywodzi się z języka łacińskiego, słowa „*communicare* i *communicatio* (przekazywanie informacji, porozumiewanie się), oznacza na ogół dwukierunkowy przepływ informacji”, czyli w odniesieniu do ludzi jest porozumiewaniem się (Mruk H., 2004, s. 17). Porozumiewanie się zawiera w sobie komunikat werbalny i niewerbalny. Komunikacja w Internecie oraz ta tradycyjna posiadają kilka wspólnych cech: dynamiczny charakter, ze względu na możliwość zarówno odbierania komunikatu, jak i odpowiadania na niego; wzajemne oddziaływanie odbiorcy i nadawcy wiadomości na samych siebie, związane z procesem społecznym, bowiem komunikat dotyczy drugiego człowieka, zawsze obejmuje co najmniej dwie osoby; ostatnią cechą jest symbolika, zarówno komunikacja online, ale także i ta tradycyjna zasięgają do znaczeń zrozumiałych dla obu stron.

Komunikacja w Internecie nie jest jednolita, istotną rzeczą jest jej klasyfikacja. M. Szpunar wymienia: „kontakty zawarte w środowisku wirtualnym i tam trwające”, „kontakty zawarte w środowisku wirtualnym, ale wykraczające poza rzeczywistość wirtualną (np. spotkania *face-to-face*)”, „kontakty zawarte w środowisku realnym („realu”), dla których środowisko wirtualne jest tylko platformą komunikacyjną”. Ponadto dopuszcza się stwierdzenia, że w rezultacie społeczność wirtualna wygląda bardzo podobnie do społeczności fizycznej, a jedynym zróżnicowaniem jest platforma kontaktów (Szpunar M., 2006, s. 159).

Komunikację w Internecie naukowcy definiują jako CMC (ang. *mediated communication*), która oznacza komunikację za pośrednictwem komputerów. Ten typ komunikacji zalicza jeszcze *face-to(via monitor)-face* lub *face-to-monitor* – oba określenia przyjmują takie same znaczenie (Szews P., 2015).

Należy tutaj wyróżnić dwa sposoby komunikacji typu *face-to(via monitor)-face*: synchroniczny i asynchroniczny. Pierwszy – tzw. na żywo – odbywa się w czasie rzeczywistym, gdzie komunikacja zachodzi w różnych miejscach w tym samym czasie (np. czat). Możliwa jest komunikacja synchroniczna (np. wideorozmowy), jak i asynchroniczna (np. czat). Główną różnicą pomiędzy nimi jest czas, ponieważ komunikacja zachodzi nie tylko w różnych miejscach, ale i w różnym czasie.

Sposób porozumiewania się w świecie wirtualnym w znacznym stopniu różni się od tradycyjnego. Internauci w znacznym stopniu posługują się językiem werbalnym. Dlatego tak istotne jest prawidłowe wyrażanie emocji za pomocą słowa pisanego, używając odpowiednio wielkich liter, wykrzykników, kropek czy znaków zapytania. Znajomość zasad netykiety oraz jej praktyczne stosowanie jest jedną z czołowych elementów przedstawionych wcześniej wirtualnych kompetencji społecznych (Wojtaszczyk K., 2013). Internauci posługują się specyficznym językiem w cyberprzestrzeni, charakteryzującym się skrótami, wieloma akronimami, gwarą czy słownictwem technicznym (Szpunar M., 2006). Cechami takiej komunikacji są: aprzestrzenność – w cyberprzestrzeni nieistotna jest pozycja geograficzna; asynchroniczność – która pozwala na komunikację, która nie musi odbywać się w czasie rzeczywistym; acielesność – którą internauci starają się zastępować ożywieniem tekstu pisanego poprzez np. użycie wielu znaków interpunkcyjnych oraz emotikonów; astygmatyczność – internauci wyzbywają się stygmatyzacji, przymioty w postaci rasy, płci czy w końcu fizycznego wyglądu nie są znaczące; anonimowość, która jest pewnego rodzaju zabezpieczeniem, anonimowość sprawia, że internauta czuje się bezpieczny, mogąc być sobą, nie musi obawiać się o to, że zostanie osądzony, bowiem w każdej chwili może przerwać interakcję – jednocześnie nie ponosząc żadnych konsekwencji swojego czynu (Szpunar M., 2004).

Co przyczynia się do budowania bliskości w Internecie oraz jakie antynomie wyróżnić należy w relacjach online? Izraelski filozof – A. Ben-Ze'ev (Ben-Ze'ev A., 2005, s. 73) podjął się przedstawienia tzw. antynomii rządzących relacjami w związku online. Wyróżnia on:

- „odległość i bezpośredniość” – pomimo braku bliskości fizycznej w kontaktach dominuje silnie łącząca ich więź, bardzo często znajomi on-line są sobie bliżsi niż osoby funkcjonujące na płaszczyźnie offline;
- „zwięzła i bogata komunikacja” – internauci wykształcili sposoby, poprzez które są w stanie wyrażać swoje uczucia i stany wewnętrzne;

- „anonimowość i otwartość” – możliwość zanikania dzięki komunikacji asynchronicznej, nieujawnianie swoich danych osobowych wpływa na brak konsekwencji z zawieranej relacji. Tutaj Ben-Ze’ev wskazuje na brak cech zagrażających (mniejsze poczucie wstydu, większa tolerancja na zachowania);
- „szczerłość i oszukiwanie” – w cyberprzestrzeni istnieje dużo więcej możliwości poznania nowych osób, a za sprawą tzw. „odhamowania” – które powoduje brak zahamowań, szczerłość czy choćby rozluźnienie – znacznie łatwiej nawiązać bliskie relacje. Jednak istnieje możliwość zmiany swojej tożsamości;
- „ciągłość i nieciągłość” – pierwsza z nich odnosi się do stanu emocjonalnego, bowiem internauci doświadczają silnych stanów uczuciowych przez cały okres trwania wirtualnej znajomości. Z drugiej strony nieciągłość – związana z czasem i aspektem fizyczności. Możliwe jest sprawne zerwanie relacji w każdym momencie i bez żadnych konsekwencji;
- „marginalne zaangażowanie fizyczne i znaczne zaangażowanie psychiczne” – są ostatnimi omawianymi cechami wirtualnej relacji. Jedyne miejsce spotkań to cyberprzestrzeń, wolne od inwestycji w postaci pieniędzy czy czasu. Znacznie większe zaangażowanie psychiczne polega na zaangażowaniu emocjonalnym i umysłowym.

Kwestia atrakcyjności fizycznej w społeczności wirtualnej prezentuje się dość wyjątkowo. Powołując się na M. Sokołowskiego, „Internet pozwala na wyrównywanie szans”, bowiem w związku z brakiem komunikacji niewerbalnej możliwe jest zatuszowanie fizycznego wyglądu, słabszych stron czy też statusu. Według Patricii Wallace ogromne znaczenie podczas rozmowy w sieci odgrywa tzw. „prawo przyciągania”, polegające właśnie na podobieństwie poglądów i nastawienia. Jedyne dzięki temu możliwe jest pogłębianie relacji i jej ewentualny rozwój.

W literaturze funkcjonuje wiele teorii negujących, ale i potwierdzających ewentualność zbudowania relacji w sieci. Koncepcją wartą uwagi jest teoria korzystania i satysfakcji (ang. *uses and gratifications theory*), autorów Jaya G. Blumlera i Elihu Kaza, która sugeruje, że konsumenci mediów odgrywają aktywną rolę w wyborze mediów i biorą czynny udział w procesie komunikacji. Zgodnie z tą teorią użytkownicy mediów mając wolność wyboru, sami decydują, jak będą korzystać z mediów oraz jaki będzie ich rezultat. Wyjaśnia, że bez względu na cechy komunikacji internetowej najważniejszy jest cel internauty, jaki sobie początkowo założy i to on warunkuje pomyślność interakcji.

Czym jest określane uczucie wiążące dwójkę partnerów w sieci internetowej? Nazywane jest cybermiłością i przyjmując definicję Bena Ze’ev A. jest nim „związek uczuciowy zasadzający się głównie na komunikowaniu się za pomocą komputera” (Waszyńska K., 2015 s. 201). Według badaczy, bardzo

często stopień emocjonalnego zaangażowania jest wyższy niż w związkach pozostających w świecie offline (s. 201).

Warto mieć na uwadze, że cyberzwiązki to nie tylko szablonowa, stereotypowa relacja partnerów zapoznających się w sieci i przenoszących swój związek do świata rzeczywistego. A. Ben Ze'ev prezentuje (Waszyńska K., 2015, s. 207): powierzchowny cyberflirt i cyberseks, intensywne związki miłosne pozostające jedynie w świecie offline, związki online, służące znalezieniu i poznaniu osoby.

Motywy do nawiązywania relacji online są różne. Praca nad karierą zawodową, wyścig w pogoni za władzą, zawyżone czasem wymagania pracodawców w stosunku do pracowników, a także tempo współczesnego życia sprawiają, że obszar towarzyski gwałtownie się zmniejsza, a „głębokie przemiany obyczajowe, wzmagające samotność jednostki w wielkim mieście, objęły także sferę związaną z wyborem życiowego partnera” (Orszulak-Dudkowska K., Krawczyk Wasilewska V., 2004, s. 242). K. Orszulak-Dudkowska zwraca szczególną uwagę na fakt, że kontakty osobiste zastępowane są mass mediami oraz siecią internetową. Nowe znajomości cechują się więc innym sposobem komunikacji, który jest łatwy, szybki, wygodny, a przede wszystkim tani. Współcześnie, pozostając w domu z dostępem do Internetu, realnie staje się nawiązywanie relacji z innymi – nie ponosząc przy tym żadnych kosztów (emocjonalnych, czasowych, pieniężnych). Wśród wielu czynników skłaniających do próby nawiązania relacji online są także indywidualne cechy osobowości, takie jak np. nieśmiałość, choćby niskie poczucie własnej wartości, np. ze względu na wygląd.

Rozwijając zagadnienie budowania relacji w sieci internetowej, niemal obowiązkiem staje się dostrzeżenie dominacji zaangażowania emocjonalnego nad istotą aspektu fizyczności.

Wyniki badań udowadniają, że atrakcyjność fizyczna nie ma dużego znaczenia w świecie offline. W świecie rzeczywistym – według Wojciszke – atrakcyjność zewnętrzna ma bowiem znaczący wpływ na to, czy dojdzie do rozwoju relacji pomiędzy partnerami czy jej zaprzestania (Grochowalska K., 2012). Sieć internetowa sprzyja kompleksowemu poznaniu osoby siedzącej po drugiej stronie ekranu. Częste wymiany zdań, dostępność 24 h na dobę sprawiają, że medium w postaci Internetu pomaga budować związki przyjacielskie, a w następstwie miłość romantyczną, której warunkiem jest atrakcyjność interpersonalna i od tego zależy, „czy cechy partnera zostaną uznane za wystarczające do pokochania go” (s. 5). Poza dużą ilością walorów, prezentowana forma nawiązywania relacji i związków niesie za sobą nie mniej wyzwań i niebezpieczeństw. Współczesne badania dotyczące zagrożeń przy temacie relacji online wskazują na problemy między innymi takie jak: zafałszowanie tożsamości, uzależnienia, niewierność w świecie realnym oraz w sieci, czy cho-

ciężby stanie się ofiarą cyberprześladowcy. Literatura przedmiotu wskazuje na jeszcze inny rodzaj trudności, a mianowicie na aspekt etyczny budowania relacji w świecie wirtualnym. Zdecydowanie mniej znane, a równie dotkliwe mogą być negatywne następstwa korzystania z portali randkowych, takie jak (Krajewska J., 2014):

- nielegalne wykorzystanie danych i zdjęć z profilu,
- niemoralne oferty oddziałujące na poczucie wartości oraz stan wewnętrzny,
- zawód związany z niepomyślnym spotkaniem.

Powyzsza charakterystyka związków zawieranych w sieci byłaby niemożliwa bez głównego narzędzia, jakim jest portal randkowy – „witryna będąca internetowym miejscem spotkań ludzi poszukujących nowych znajomości”, ponadto portale te „(...) zostały w szczególności stworzone do celów towarzyskich i matrymonialnych”, a użytkownicy internetowych serwisów randkowych powinni być pełnoletni (Kacprzak K., Leppert R., 2013, s. 55).

Na przestrzeni ostatnich kilku lat stworzonych zostało wiele serwisów randkowych, a najbardziej powszechne to: Sympatia.pl, SympatiaPlus.pl, Randki.pl, Przeznaczeni.pl czy chociażby Mydwoje.pl (Orszulak-Dudkowska K., 2010). Aby korzystać z serwisów randkowych, konieczne jest stworzenie swojego profilu, który przez naukowców postrzegany jest jako forma ogłoszenia matrymonialnego, które swój początek ma już w XIX wieku (Dudkowska K., Krawczyk Wasilewska V., 2004). Portale randkowe zawierają profile użytkowników, które są reprezentacją ich samych. Dokumentują tam swój wiek, płeć, lokalizację, rasę, religię czy hobby. W wirtualnej rzeczywistości nie mniejszą popularność stanowią aplikacje randkowe. Aplikacje te umożliwiają tzw. *casual dating*, czyli swobodne randkowanie (Elkhardly N., 2016).

Pierwszym krokiem do rozpoczęcia poszukiwań potencjalnego partnera w sieci internetowej jest wybranie portalu randkowego oraz rejestracja, która jest zazwyczaj darmowa. Po zarejestrowaniu się użytkownik tworzy swój profil, wgrywa swoje zdjęcie i określa preferencje dotyczące potencjalnego partnera.

Tworzenie swojego profilu jest w przypadku serwisów randkowych jednym z najważniejszych czynności podczas rejestracji, bowiem od autoprezentacji zależeć będzie, czy osoba warta jest zainteresowania. Idąc za E. Grabianowskim, podczas kreowania swojego profilu pamiętać należy o kilku kwestiach: wskazaniu na swoje fizyczne walory (np. kolor włosów, oczy, wzrost), przedstawieniu swoich hobby, wgraniu odpowiedniego i aktualnego zdjęcia, nieujawnianiu swoich danych osobowych, wyróżnieniu się z tłumu poprzez oryginalne i nietuzinkowe wtrącenie, np. w obszarze zainteresowań, poświęceniu czasu na stworzenie profilu, który w pełni będzie oddawał Twoją naturę, osobowość, w pamiętaniu o poprawnej gramatyce.

METODOLOGIA

W niniejszej pracy celem teoretycznym było: dokonanie rekonstrukcji istniejących założeń teoretycznych budowania związków miłosnych w Internecie, celem poznawczym – zbadanie możliwości zbudowania związku miłosnego w sieci, natomiast celem praktycznym – opracowanie wskazówek praktycznych dla użytkowników portali randkowych. Powyższe cele służyły do sformułowania problemów badawczych. Główny problem badawczy to: czy i w jakim stopniu sieć internetowa umożliwia budowanie związków miłosnych?

Po sformułowaniu problemu badawczego oraz problemów szczegółowych opracowane zostały hipotezy, zmienne i wskaźniki. W przypadku badań o charakterze istotnościowym nie zostały sformułowane hipotezy badawcze.

Poniżej przedstawiona została tabela z wyróżnionymi problemami oraz odpowiadającymi im zmiennymi oraz wskaźnikami.

Problem	Zmienne	Wskaźnik
Czy i w jakim stopniu sieć internetowa umożliwia budowanie związków miłosnych?	budowanie związków miłosnych w Internecie	
Czy sieć internetowa sprzyja budowaniu związków miłosnych?	sieć internetowa (zmienna niezależna) budowanie związków miłosnych (zmienna zależna)	☐ stały dostęp do sieci internetowej ☐ brak stałego dostępu do sieci internetowej
W jakim stopniu sieć internetowa sprzyja budowaniu związków miłosnych?	sieć internetowa (zmienna niezależna) budowanie związków miłosnych (zmienna zależna)	stopień: ☐ znaczny ☐ średni ☐ niski
Jakie czynniki wpływają na tworzenie się relacji w sieci?	czynniki wpływające na tworzenie relacji w sieci (zmienna niezależna) tworzenie relacji w sieci (zmienna zależna)	☐
W jakim zakresie wiek wpływa na tworzenie relacji miłosnych w sieci?	wiek (zmienna niezależna) tworzenie relacji w sieci (zmienna zależna)	☐ 18–26 r.ż. ☐ 26–40 r.ż. ☐ powyżej 41 r.ż
Czy komunikacja online ułatwia nawiązywanie relacji?	komunikacja online (zmienna niezależna) nawiązywanie relacji (zmienna zależna)	☐ tak ☐ nie
Jaką rolę, według badanych, odgrywa brak kontaktu fizycznego podczas komunikacji wirtualnej?	rola braku kontaktu fizycznego podczas komunikacji wirtualnej	☐ wada ☐ zaleta
Czy opinie badanych na temat komunikacji w sieci różnią się ze względu na płeć?	płeć (zmienna niezależna) opinie nt. tworzenia relacji w sieci (zmienna zależna)	☐ kobieta ☐ mężczyzna

Problem	Zmienne	Wskaźnik
Dlaczego, zdaniem badanych, możliwe lub nie jest budowanie związków miłosnych w sieci?	przyczyny możliwości budowania związków miłosnych w sieci	☐ istotna rola wyobraźni ☐ marginalne zaangażowanie fizyczne i znaczne zaangażowanie psychiczne ☐ korzystanie z narzędzi, które poza wymianą słów przekazują emocje, nastawienie (emoji, gifs) ☐ opieranie się na umiejętnościach pisarskich inne (proszę podać)
Jaką rolę w nawiązywaniu relacji odgrywa komunikacja internetowa?	rola komunikacji internetowej w nawiązywaniu relacji	☐ stopień: ☐ znaczny ☐ średni ☐ niski
Jaką rolę odgrywa brak komunikacji <i>face to face</i> ?	rola braku komunikacji <i>face to face</i>	☐ zaleta ☐ wada
Jak, w opinii badanych, umiejętności i zainteresowania komputerowe pomagają w budowaniu relacji w sieci?	umiejętności i zainteresowania komputerowe (zmienna niezależna) opinie nt. budowania relacji w sieci (zmienna zależna)	☐ nie ułatwiają ☐ trochę ułatwiają ☐ zdecydowanie ułatwiają
Jakie aspekty Internetu, w opinii badanych, umożliwiają zbudowanie związku miłosnego w sieci?	aspekty Internetu (zmienna niezależna) opinie nt. budowania związku miłosnego w sieci (zmienna zależna)	☐ anonimowość ☐ zjawisko immersji (zagnurzenie człowieka w środowisku elektronicznym) ☐ dostępność ☐ interaktywność
Za pomocą jakich narzędzi internauci komunikują się ze sobą?	narzędzia komunikacji (zmienna niezależna)	☐ poczta elektroniczna ☐ fora dyskusyjne ☐ komunikatory internetowe ☐ blogi ☐ portale społecznościowe ☐ portale randkowe ☐ inne
W jakim zakresie komunikacja online umożliwia powstawanie relacji w Internecie?	komunikacja online (niezależna) umożliwienie powstawania relacji w Internecie (zależna)	☐ znacznym ☐ średnim ☐ małym
Czy i jak w opinii badanych umiejętności komputerowe usprawniają proces komunikacji w sieci?	umiejętności komputerowe (niezależne) opinie nt. usprawnienia komunikacji w sieci (zależna)	☐ nie ułatwiają ☐ trochę ułatwiają ☐ zdecydowanie ułatwiają
Jak, w opinii badanych, spotkanie poza światem wirtualnym zmienia związek?	rola spotkania poza światem wirtualnym w kontekście zmiany w związku	☐ umacnia związek ☐ trudno powiedzieć ☐ osłabia związek

Problem	Zmienne	Wskaźnik
Jakie zagrożenia dostrzegają badani w tworzeniu związków poprzez Internet?	zagrożenia w tworzeniu związków przez Internet	☐ anonimowość ☐ zafałszowanie tożsamości ☐ uzależnienie ☐ stanie się ofiarą cyberprześladowcy ☐ niewierność w świecie realnym ☐ nielegalne wykorzystywanie zdjęć i informacji ☐ niemoralne oferty ☐ zniknięcie bez podania przyczyny ☐ rozczarowanie po spotkaniu w świecie offline ☐ inne

Badania przeprowadzone w zakresie budowania związków miłosnych z wykorzystaniem sieci internetowej miały charakter triangulacyjny. Metodami badawczymi w tutejszej pracy była: metoda sondażu diagnostycznego oraz metoda indywidualnego przypadku. W związku powyższym w niniejszej pracy wykorzystany został kwestionariusz ankiety oraz wywiad. Te narzędzia, dzięki triangulacji metod, pomogły uzyskać szeroki obraz badanego obszaru, jakim jest możliwość budowania związków miłosnych w sieci. W niniejszych badaniach został zastosowany celowy dobór próby: badania zostały przeprowadzone wśród osób, które doświadczyły budowania związków uczuciowych za pośrednictwem sieci internetowej.

WYNIKI BADAŃ

W badaniu z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety – złożonego z 15 pytań – wzięły udział 62 osoby. Wywiadowi indywidualnemu poddana została 1 osoba. W sumie w badaniu wzięło udział 40 kobiet oraz 22 mężczyzn, procentowo więc kobiety stanowiły 64,5% grupy, natomiast mężczyźni 35,5%. Przedstawiciele obu płci doświadczyli relacji uczuciowej w Internecie.

Pytanie drugie, wchodzące w skład metryczki, dotyczyło wieku badanych. Z tego względu, że zastosowany został dobór celowy grupy poddanej badaniu, wiek ten przedstawia się następująco: większość badanych ulokowała się w przedziale 18–26 r.ż., co stanowiło 49,2% ogółu badanych (30 osób). Zaraz po tym, z minimalną różnicą, znalazła się grupa wiekowa pomiędzy 27–35 r.ż. licząca 44,3% badanych (27 osób). W ostatniej, zdecydowanie najmniej licz-

nej grupie, respondenci określili swój wiek na więcej niż 35 lat, stanowili oni zaledwie 6,6% ogółu badanych (4 osoby).

Pytanie trzecie kwestionariusza ankiety dotyczyło posiadania stałego dostępu do Internetu. Tutaj, pomimo różnicy wieku, każdy z respondentów [100%] zaznaczył, że posiada stały dostęp do Internetu.

W kolejnym pytaniu respondenci zostali poproszeni o zaznaczenie, ile czasu dziennie spędzają w Internecie. Aż 74,2% badanych (46 osób) odpowiedziało, że dziennie korzysta z Internetu ponad 3 h. Tylko 24,2% (15 osób) odpowiedziało, że korzysta z sieci 1–3 h dziennie, a 1,6% badanych (1 osoba) określiła czas spędzany w Internecie na mniej niż godzinę w przeciągu dnia. Zdecydowana większość osób, które zaznaczyły opcję ponad 3 h dziennie, znajdowała się w grupie wiekowej 19–26 oraz 28–35 r.ż.

Pytanie piąte w kwestionariuszu ankiety dotyczyło komunikacji online i tego, czy ułatwia nawiązywanie relacji, czy też nie. Zdecydowana większość respondentów, bowiem aż 67,7% (42 osoby), odpowiedziała na to pytanie twierdząco. Procentowa liczba osób, w opinii której nie ułatwia ona nawiązywania relacji, wynosi jedynie 21% (13 osób). Większość respondentów odpowiedziała, że Internet zdecydowanie ułatwia nawiązywanie relacji. Odpowiedzi świadczą o tym, że komunikacja online jest zdecydowanie bardziej dogodnym i zwyczajnie łatwiejszym sposobem na nawiązywanie relacji, niż komunikacja twarzą w twarz. Istotna, o czym świadczą odpowiedzi respondentów, jest aprzestrzenność, dzięki której nie są ograniczeni i nadal mogą poznawać nowych ludzi. Ponadto, w opinii badanych, komunikacja internetowa ułatwia nawiązywanie relacji także dzięki aspektowi materialnemu. Według ankietowanych, komunikacja internetowa ułatwia nawiązywanie relacji ze względu na bezpieczeństwo. Mimo że ankietowani wyrażający opinię na ten temat twierdzą, że komunikacja w sieci ułatwia tworzenie relacji, niektórzy respondenci nastawieni są sceptycznie do tego rodzaju relacji, sądząc, że komunikacja w Internecie w niektórych przypadkach może utrudnić budowanie głębokiej relacji. Badani wymieniali także aspekt braku fizyczności jako zaletę. Odpowiedź ta świadczy, że w opinii części osób istotne jest zaangażowanie emocjonalne, a nie fizyczne.

Kolejne pytanie dotyczyło wyboru narzędzi, za pomocą których komunikować się można w sieci internetowej. Respondent mógł zaznaczyć kilka odpowiedzi. Aż 79% badanych korzysta z portali społecznościowych, nieznacznie mniej, bo aż 77,4%, sądzi, że można się komunikować za pomocą komunikatorów internetowych (np. messenger, viber). Spora grupa ankietowanych – aż 62,9% – zaznaczyła portale randkowe. Trochę więcej niż połowa ankietowanych (37 osób) zaznaczyła także pocztę elektroniczną. Według respondentów narzędziami, które odgrywają najmniejszą rolę, są fora dyskusyjne – tylko 35,5% – oraz blogi – odpowiedź ta została zaznaczona przez

6,5% ankietowanych. Ankietowani uwzględnili: aplikacje randkowe oraz gry online. Pytanie siódme dotyczyło opinii ankietowanych dotyczących umiejętności komputerowych, czy ułatwiają komunikację w sieci, czy też nie. Ponad połowa – aż 58,1% respondentów twierdzi, że zdecydowanie ułatwiają. Za opcją drugą – umiejętności komputerowe trochę ułatwiają komunikację w sieci – opowiedziało się 37,1% ankietowanych (23 osoby). Tylko 4,8% ankietowanych – co odpowiada 3 osobom – odpowiedziało, że nie upraszcza komunikacji.

W następnym pytaniu ankietowani zapytani zostali, co według nich umożliwia budowanie związków uczuciowych w sieci internetowej. Respondent miał możliwość zaznaczenia kilku odpowiedzi. Aż 75,8% badanych (47 osób) odpowiedziało, że opieranie się na umiejętnościach pisarskich umożliwia tworzenie związków uczuciowych w sieci. Mniej niż połowa – 45,2% (28 osób), odpowiedziało, że możliwe jest to dzięki takim narzędziom, które poza wymianą słów przekazują także emocje i nastawienie (np. w postaci gif czy emoji). Odpowiedź o marginalnym zaangażowaniu fizycznym i znacznym zaangażowaniu psychicznym zaznaczyło 37,1% ankietowanych (23 osoby), a istotną rolę wyobraźni 29% badanych (18 osób). Według ankietowanych, którzy wybrali odpowiedź „Inne” – 12,9% (8 osób) – znalazły się takie odpowiedzi jak: cechy charakteru (uczciwość, szczerłość, ufność), medium (zdjęcia, video-czaty).

Badając możliwość zbudowania związków uczuciowych w sieci internetowej, zapytano ankietowanych o rolę, jaką odgrywa brak kontaktu fizycznego w komunikacji wirtualnej. Zdecydowana większość, bowiem aż 72,6%, uznało brak kontaktu fizycznego za wadę. Płeć nie różnicowała w żaden sposób odpowiedzi.

Kolejne, dziesiąte pytanie w kwestionariuszu ankiety badało opinię respondentów dotyczącą tego, czy sieć internetowa umożliwia budowanie związków miłosnych. Badani w zdecydowanej większości, aż w 83,9% uznali, że Internet to umożliwia. Grupa ta stanowiła aż 52 osoby spośród wszystkich badanych. W opinii tylko 16,1% ankietowanych (10 osób) globalna sieć nie umożliwia budowania tych związków.

Zagadnienie kolejne w narzędziu kwestionariusza ankiety, dotyczyło wpływu spotkania w świecie rzeczywistym na związek zainicjowany w sieci. Żaden z respondentów nie odpowiedział, że spotkanie takie osłabia związek. Przy pozostałych dwóch opcjach ankietowani byli już podzieleni. Niespełna połowa, bo aż 41,9% respondentów (26 osób) przyznała, że ciężko powiedzieć. Skłania to do refleksji, że osoby te mimo, że rozpoczęły budowanie związku uczuciowego w sieci, nigdy nie przeniosły go na grunt świata offline. Najwyższy procent ankietowanych – 58,1% odpowiedziało, że spotkanie to umacnia związek.

W następnym pytaniu ankietowani zapytani zostali o aspekty Internetu, które są najbardziej istotne w kontekście relacji wirtualnej. Respondent miał możliwość zaznaczenia kilku odpowiedzi. W opinii badanych zdecydowanym przodownikiem jest dostępność. Odpowiedź tę zaznaczyło aż 79% ankietowanych (49 osób). Minimalnie mniej istotna według badanych okazała się interaktywność, 61,3% ankietowanych (38 osób). Respondenci w 19,4% uznali anonimowość jako istotny aspekt Internetu w trakcie nawiązywania relacji wirtualnej, oraz w 11,3% zjawisko immersji (czyli zanurzenie człowieka w środowisku elektronicznym). Część badanych – 8,1%, zaznaczyła opcję „Inne”. Badani wymieniali: mniejszą koncentrację na wyglądzie fizycznym, a w większym stopniu na osobowości; bycie odrzuconym w świecie wirtualnym jest mniej raniące, dzięki czemu łatwiej jest rozpocząć rozmowę; możliwość połączenia się ze sobą bez względu na odległości i bariery; Internet jako lodołamacz.

Pytanie trzynaste dotyczyło zagrożeń dostrzeganych w tworzeniu związków miłosnych przez Internet. Respondenci uznali każdą odpowiedź za istotne zagrożenie. W opinii badanych najczęściej pojawiała się odpowiedź dotycząca zafałszowania tożsamości. Odpowiedz tą zaznaczyło aż 82,3% ankietowanych (52 osoby). Zaskakujące jest, że ankietowani, którzy nie zaznaczyli tej opcji, to głównie kobiety (kobiety – 7, mężczyźni 3). Trochę mniej ankietowanych, bowiem 64,5% (41 osób) stanie się ofiarą cyberprześladowcy stanowi istotne niebezpieczeństwo. Połowa ankietowanych wybrała takie zagrożenia jak: nielegalne wykorzystywanie zdjęć i informacji – 53,2%, zniknięcie bez podania przyczyny – 51,6%, rozczarowanie po spotkaniu w świecie offline – 51,6%. Co ciekawe tylko 46,9% badanych – co stanowiło 29 osób, zaznaczyło niewierność w świecie realnym. Średnio na tych samych poziomach znalazły się niebezpieczeństwo otrzymania niemoralnych ofert – 35,5%, anonimowość – 33,9% oraz uzależnienie – 30,6%. Ponadto 3,2% ankietowanych (2 osoby) zaznaczyły opcję „inne”, wskazując na podobne zagrożenia jak w świecie offline: nieuczciwość i nieufność.

Kolejne pytanie dotyczyło cechy komunikacji online, które najbardziej sprzyjają w nawiązywaniu relacji online. Respondent miał możliwość zaznaczenia kilku odpowiedzi. Zdecydowana większość ankietowanych, bo aż 68,8%, zaznaczyła opcję dostępności wielu kontaktów. Według połowy badanych to bezpośrednio (57,8%) oraz apstrzeżenność (51,6) są czynnikami najbardziej sprzyjającymi w nawiązywaniu relacji online. Możliwość komunikacji 24 h/dobę zaznaczyło niespełna połowa respondentów – 43,8%. Trochę mniej badanych – 37,5% uznało, że wyzbycie się uprzedzeń ułatwia budowanie relacji w sieci. Opcje, które w opinii ankietowanych mają najmniejsze znaczenie w kontekście tworzenia relacji online, to: marginalne zaangażowanie fizyczne – 25%, możliwość zapisu oraz odtworzenia danych – 18,8%, anonimowość – jedynie 6,3%.

Ostatnie pytanie zaliczyć należy do kategorii pytań otwartych. Ankietowani zostali zapytani o to, za pomocą jakiego serwisu internetowego spotkali swoich partnerów. Portal, który zdobył największe uznanie, to Tinder, aż 48,4% badanych wpisało tę odpowiedź. Drugą najliczniejszą odpowiedzią, 9,7% ankietowanych – był portal OkCupid. Na trzecim miejscu pod względem ilości odpowiedzi znalazło się Plenty of fish, 6,5% badanych umieściło tę aplikację, na czwartym miejscu – Badoo, 4,8% wszystkich badanych. Pozostałe odpowiedzi, te, które uzyskały najmniejszą liczbę procentową wśród ankietowanych, to: Googleplus, Pornhub, Discord, Coffee Meets Bagel, Facebook, Grindr, MeetMe, Bumble, Match, Eharmony, Datehookup.com. Jak można zauważyć, większość z portali, które wpisali ankietowani, to nie portale, a aplikacje randkowe.

WNIOSKI

Po szczegółowej analizie opinii i doświadczeń respondentów wnioskować można, że zbudowanie związku miłosnego w sieci jest możliwe. Na podstawie literatury i badań własnych potwierdzam treści zawarte w moich tezach badawczych i stwierdzam, że w opinii badanych sieć internetowa umożliwia budowanie związków miłosnych. Stwierdza się, że:

Stały dostęp do sieci internetowej sprzyja budowaniu związków miłosnych, umożliwia bowiem nieograniczony kontrakt, a w związku z tym możliwość tworzenia relacji.

Opinią badanych budowanie związku w Internecie możliwe jest dzięki: cechom komunikacji internetowej (szczególnie dostępności i interaktywności), posiadania stałego dostępu do sieci, wiedzy oraz umiejętnościom pisarskim, dobrze znanego sposobu posługiwania się tekstem w sieci.

Komunikacja internetowa odgrywa znaczną rolę w nawiązywaniu relacji w sieci internetowej. Świadczą o tym wyniki badań zarówno z kwestionariusza ankiety, jak i wywiadu pogłębionego. Mimo że nie ten aspekt był przedmiotem badań, to komunikacja ta odgrywa zasadniczą rolę w tworzeniu tych związków, bowiem jedno bez drugiego istnieć nie może.

Ułatwia nawiązywanie relacji, ze względu na dostępność wielu kontaktów, bezpośredniość, oszczędność czasu i pieniędzy, możliwość autoprezentacji, łatwość tego sposobu komunikacji, możliwość wymiany informacji 24 h/dobę, niezależność geograficzną (aprzestrzenność), dzięki czemu Internauci nie są ograniczeni miejscem zamieszkania oraz – na wyzbycie się uprzedzeń w stosunku do innych ludzi.

Marginalny aspekt fizyczny w kontekście tworzenia relacji uczuciowej, niezależnie od płci, jest częściej mankamentem. Niemniej jednak trzeba za-

uważyć, że bywa – rzadziej – ale bywa wartością, dzięki możliwości skupienia się na aspekcie emocjonalnym, na tym, by poznać drugiego człowieka, tego, jaki rzeczywiście jest.

Płeć nie różnicowała odpowiedzi, w związku z tym wnioskować należy, że doświadczenia kobiet dotyczące możliwości budowania związku miłosnego w sieci nie są bardzo różne od doświadczeń mężczyzn.

Budowanie związków miłosnych w sieci dostrzega się znacznie częściej u osób w przedziale wiekowym od 19 do 35 roku życia niż powyżej 35 roku życia.

Umiejętności komputerowe zdecydowanie pomagają oraz usprawniają budowanie relacji w sieci.

Aspekty m.in. takie jak dostępność, interaktywność, czasem także anonimowość umożliwiają zbudowanie związku miłosnego.

Internauci komunikują się ze sobą głównie za pomocą komunikatorów internetowych oraz aplikacji.

Spotkanie poza światem wirtualnym znacznie częściej umacnia związek, nigdy go nie osłabia. Wnioskuje się, że spotkanie twarzą w twarz jest elementem koniecznym do kontynuowania relacji.

W tworzeniu związków uczuciowych z wykorzystaniem sieci internetowej dostrzega się głównie takie niebezpieczeństwo jak zafałszowanie tożsamości, podawanie się za inną osobę aniżeli jest się w rzeczywistości.

Cele teoretyczny oraz praktyczny – są konsekwencją analizy teoretycznej i wniosków. Cel teoretyczny, rekonstrukcji istniejących założeń teoretycznych budowania związków miłosnych w Internecie, spełniony został za pomocą pierwszych dwóch rozdziałów. Cel praktyczny – opracowanie wskazówek praktycznych dla użytkowników portali randkowych – również wynika z części teoretycznej, w której przedstawione zostało teoretyczne ujęcie związków miłosnych oraz etapy zawierania znajomości online. Poniżej przedstawiony został ich zbiór wskazówek dla użytkowników portali randkowych: wybór portalu randkowego powinien być związany z preferencjami Internauty; podczas tworzenia profilu na portalu randkowym pamiętać należy o wskazaniu swoich fizycznych walorów; wgrania odpowiedniego, aktualnego, starannie wyselekcjonowanego zdjęcia; nie zaleca się tworzenia profilu na portalu randkowym bez zdjęcia; nieujawniania swoich danych osobowych (numeru telefonu, dokładnego miejsca zamieszkania itd.); zaleca się, by wyróżnić się nietypowymi zainteresowaniami; należy zwrócić szczególną uwagę na język oraz gramatykę (bowiem w sieci to nie wygląd, a słowo pisane decyduje o tym, czy pierwsze wrażenie jest pozytywne czy negatywne, istotna jest tutaj nie atrakcyjność fizyczna a interpersonalna), zaleca się takie zastosowanie słów i języka wypowiedzi, by najlepiej odzwierciedlić swoją osobowość w profilu, jest częścią atrakcyjności interpersonalnej; nie zaleca się nieszczerości; reko-

menduje się, by ograniczyć zaufanie (istnieje ryzyko oszustwa, zatajania tożsamości, chęci wyzysku fizycznego i emocjonalnego, niewierności w świecie realnym i wirtualnym; zaleca się bycie aktywnym i mobilnym w czasie korzystania z portali randkowych; rekomenduje się odpowiadanie na wiadomości od innych użytkowników w jak najszybszym czasie; w czasie komunikacji z innymi użytkownikami zaleca się stosowanie takiej formy tekstu, by najlepiej wyrazić swoje emocje i uczucia; osobom w przedziale wiekowym 18–24 oraz 25–34 r.ż., zaleca się korzystanie z aplikacji zamiast z portali randkowych, ze względu na większe zainteresowanie tym narzędziem w tych grupach, a w związku z powyższym większą możliwością znalezienia partnera.

LITERATURA

- Ben-Ze'ev A., *Miłość w sieci. Internet i emocje*. Przekł. A. Zdziemborska, Rebis, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2005, s. 73.
- Elkharadly N., *Addicted to Love? The Rise of Dating Apps*, 2016, [On-line]: <http://www.weraddicted.com/addicted-to-love-the-rise-of-dating-apps/>.
- Giddens A., *Socjologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 53, 736.
- Grochowalska K., *Cyberflirt: czym zachowania online różnią się od tych offline*, 2012, [On-line]: <http://www.humanicus.org/global/issues/humanicus-7-2012/humanicus-7-2012-5.pdf>.
- Kacprzak K., Leppert R., *Związki miłosne w sieci – poszukiwanie partnera życiowego na portalach randkowych*, Impuls, Kraków 2013.
- Kluszczyński R., 2002, *Spoleczeństwo informacyjne. Cyberkultura. Sztuka multimedialności*, Rapid, Kraków 2002, s. 44.
- Krajewska J., *Etyczne dylematy użytkowników portali i forów internetowych*, [w:] Przegląd Pedagogiczny, nr 1, 2014.
- Małyszko M., *Jak działa Internet i co z tego wynika dla prób jego regulacji?*, marzec 2017, [On-line] <https://wolnyinternet.panoptikon.org/sites/default/files/małyszko.pdf>, s. 2.
- Mruk H., *Komunikowanie się w marketingu*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2004, ISBN, s. 17.
- Orszulak-Dudkowska K., Krawczyk-Wasilewska V., *Samotność w wielkim mieście czyli współczesne sposoby poszukiwania partnera*, [w:] *Miasto – przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego*. Red. I. Bukowska-Floreńska. „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”, t. 8, 2004, s. 242–244.
- Orszulak-Dudkowska K., *Wirtualne serwisy randkowe – fenomen współczesności?*, 2010, [On-line]: <http://www.cyfrowaetnografia.pl/dlibra/doccontent?id=4661>, s. 80–77.
- Szews P., *Medialny fanpage – szanse i zagrożenia*, Uniwersytet Łódzki, 2015, nr 5, [On-line]: http://www.mediaispoleczenstwo.ath.bielsko.pl/art/05/05_szews.pdf.
- Szpunar M., *Internet jako pole poszukiwania i konstruowania własnej tożsamości*, E. Hałas, K. Konecki (red.), *Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego*, Warszawa, Scholar, 2005, [On-line]: 105, http://www.magdalenaszpunar.com/_publikacje/2005/internet_jako_pole.html, s. 378–403.

- Szpunar M., *Rozważania na temat komunikacji internetowej*, [w:] Mazur J., Rzeszutko-Iwan M., *Teksty kultury – oblicza komunikacji w XXI wieku*, Lublin, 2006, s. 219–231.
- Szpunar M., *Społeczności wirtualne – realne kontakty w wirtualnym świecie*, L. Haber L., Niezgodna M., *Społeczeństwo informacyjne. Aspekty funkcjonalne i dysfunkcjonalne*, UJ, Kraków 2006, s. 159.
- Waszyńska K., *W (nie)rzeczywistej relacji z Innym, czyli miłość i seks w cyberprzestrzeni*, *Studia Edukacyjne* 2015, nr 34, Wydawnictwo Naukowe UAM, [On-line]: https://repositorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/13703/1/SE_34_2015_Katarzyna_Waszynska.pdf, s.201, 207.
- Wojtaszczyk K., *Poziom kompetencji wirtualnych pokolenia Y i C – ocena na podstawie auto-diagnozy studentów*, 2013, [On-line]: <http://www.ementor.edu.pl/artukul/index/numer/49/id/1003>.
- Zawojski P., *Teleobecność i sztuka teleobecności. „Telegarden” – natura versus (?) technokultura, Humanistyczne konteksty technopolu*. Red. D. Wężowicz Ziółkowska. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania Ochroną Pracy w Katowicach, Katowice 2011.